

Daniel Czerwiński*

Gdańsk

Przegląd źródeł archiwalnych do dziejów Komunistycznej Partii Polski w województwie pomorskim w latach 1920–1938

Abstract

Files collected in archives play an extremely important role in historical studies; without them, research would be virtually impossible. Documents on the history of the communist movement in the Pomeranian Voivodeship in the years 1920–1938 are extremely dispersed, which is related to the administrative changes that affected these areas during the existence of the Second Polish Republic, among other things. This article discusses the Polish archives that collect documents on the history of the communist movement along with a brief overview of the contents of archival groups and the substantial value of these documents.

Keywords: Pomeranian voivodeship, communist movement, Communist Party of Poland, archives, Second Polish Republic

Słowa kluczowe: województwo pomorskie, ruch komunistyczny, Komunistyczna Partia Polski, archiwalia, II RP

Historia Komunistycznej Partii Polski nie jest tematem niezbadanym. Wręcz przeciwnie, już w okresie jej istnienia powstawały publikacje obrazujące działalność i struktury polskich komunistów. Największy rozwój badań nastąpił jednak w latach Polski Ludowej. Powstało wiele opracowań, zbiorów relacji i edycji źródłowych. Wszystkie jednak nosiły cechy większej lub mniejszej manipulacji faktograficznej, a przede wszystkim ideologicznej¹.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w końcu 1918 r. status Pomorza Gdańskiego był niejasny. Dopiero na mocy drugiej części traktatu wersalskiego (artykuły 27 i 28), zawartego 28 czerwca 1919 r. pomiędzy mocarstwami sprzymierzonymi a Niemcami, ustalono, że Pomorze wróci do Polski. Stało się to formalnie od 17 stycznia do 10 lutego 1920 r. Państwo polskie nie uzyskało jednak na Pomorzu całego obszaru, o który postulowało. Do Polski

* Instytut Pamięci Narodowej; e-mail: daniel.czerwinski@ipn.gov.pl; ORCID iD: 0000-0002-2944-7741

¹ Przegląd tych opracowań został podany przez Elżbietę Kowalczyk we wstępie do tomu o komunistach w międzywojennej Warszawie. Zob. E. Kowalczyk, 2014.

przyłączono 62 proc. byłej prowincji Prusy Zachodnie. Gdańsk wraz z Sopotem i przyległymi terenami wiejskimi stał się wolnym miastem, a pozostałe tereny prowincji pozostały w państwie niemieckim. Uchwałą z 1 sierpnia 1919 r. powołane zostało do życia Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej. Tego samego dnia powstało także województwo pomorskie. W jego skład weszły powiaty: pucki, starogardzki, brodnicki, chełmiński, grudziądzki, gniewski, lubawski, toruński, świecki, tucholski, wąbrzeski, chojnicki, kościerski, wejherowski, kartuski, tczewski oraz działdowski². Po plebiscycie na Powiślu do województwa pomorskiego włączono dodatkowo pięć wsi nad Wisłą oraz port rzeczny w Korzeniewie. Tak ukształtowane województwo zajmowało w 1931 r. 16 386 km². Zamieszkiwało je 1 mln 86 tys. osób³.

W tych realiach musieli odnaleźć się komuniści, próbujący stworzyć komórki powstałej 16 grudnia 1918 r. Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (przemianowanej w 1925 r. na Komunistyczną Partię Polski)⁴. Nie było to łatwe, bo negowali oni m.in. prawo do niepodległości Polski, a także postanowienia traktatu wersalskiego. Działalność partii komunistycznej na terenie Pomorza nie jest jednak zasadniczym tematem tego artykułu⁵. Podstawowym jego celem jest przede wszystkim wskazanie źródeł archiwalnych, w których można poszukiwać informacji na temat działalności komunistów na Pomorzu.

Tego typu próby były już podejmowane. Na pięćdziesięciolecie powołania KPRP w 1968 r. z inicjatywy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych we współpracy z Zakładem Historii Partii KC PZPR, rozpoczęto gromadzenie informacji o źródłach archiwalnych do dziejów KPP w Polsce. Opracowanie to ukazało się w 1971 r. (choć złożono je do druku rok wcześniej)⁶. Celem zespołu redakcyjnego było ułatwienie pracy badaczom zajmującym się historią międzywojennych komunistów. Na podstawie opracowanych materiałów i dostępnych inwentarzy, stworzony został katalog materiałów do dziejów KPP w II Rzeczypospolitej. Stanowi on nadal ułatwienie w kwerendach, ale z uwagi na zmiany strukturalne w polskich archiwach wymaga uaktualnienia. Ponadto nie obejmuje on bardzo wielu materiałów, których na początku lat siedemdziesiątych nie odnaleziono albo były one niedostępne dla badaczy, czy też nie chciano ich ujawniać.

Przegląd archiwaliów zacząć należy od dawnego Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR. Obecnie większość zgromadzonych tam materiałów znajduje się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Dla badaczy zajmujących się województwem pomorskim szczególnie istotne są zespoły 1287

² M. Wojciechowski, 2015, s. 48.

³ Taki układ terytorialny utrzymał się do 1938 r., kiedy na mocy ustawy z 12 VI 1937 r. do województwa pomorskiego włączono powiaty bydgoski, inowrocławski, szubiński i wyrzyski z województwa poznańskiego oraz rypiński, nieszawski, lipieński i wrocławski z województwa warszawskiego. Wyłączono natomiast (do województwa warszawskiego) powiat działdowski. Por. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1937, nr 46, poz. 350. Niniejszy artykuł obejmuje swym zakresem obszar województwa z lat 1920–1938.

⁴ W niniejszym tekście dla uproszczenia pojawiać się będzie jedynie skrót KPP.

⁵ Ostatnio pisał o tym S. Szczepański, 2015, s. 29–56.

⁶ M. Naszkowski, 1970.

(Komunistyczna Partia Polski), 1383 (Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu) i 1392 (Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Toruniu).

W pierwszym z wymienionych powyżej zespołów zachowały się materiały Wydziałów Centralnych KPP, gdzie można znaleźć informacje o Pomorzu, ale także takie, które dotyczą bezpośrednio aktywności komunistów w północnej Polsce. Są to sprawozdania Centralnego Wydziału Wojskowego Okręgu Poznań-Pomorze (sygn. 158/X-9 t. 48) i Centralnego Wydziału Zawodowego z tego okręgu (sygn. 158/XII-12 t. 70). Najważniejsze są jednak zachowane dokumenty dotyczące bezpośredniej działalności w okręgach. Trzeba bowiem pamiętać, że struktura KPP nie pokrywała się z podziałem administracyjnym kraju. Województwo pomorskie formalnie dopiero w 1923 r. włączono w skład Okręgu Poznań-Pomorze KPP. Istniał on do 1933 r., kiedy okręg Pomorze z siedzibą w Grudziądzu został wyodrębniony, a samodzielnym okręgiem próbowano też uczynić Gdynię. Z tego okresu zachowało się dwanaście jednostek archiwalnych (sygn. 158/XII-15 t. 1–12). Są to teczki zawierające przede wszystkim fotokopie dokumentów, które liczą od dwóch do pięćdziesięciu siedmiu stron. Zdecydowanie słabiej zachowały się natomiast dokumenty z lat 1933–1938. Sprawozdania Komitetu Okręgowego Pomorze obejmują tylko cztery jednostki aktowe (sygn. 158/XII-14 t. 1–4). Łącznie mają one czterdzieści dziewięć stron i zawierają także informacje o działalności KPP na terenie Gdyni. Akta Komitetu Okręgowego w Gdyni, jeśli takowe w ogóle były wytwarzane, nie zachowały się bowiem do czasów obecnych. Wspomnieć należy też o ogólnych materiałach z okręgu Poznań-Pomorze, które znajdują się pod sygn. 158/XI-2, t. 1–5⁷.

Wartościowymi dokumentami, specjalnie wybranymi przez historyków z Zakładu Historii Partii, są materiały z Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Toruniu. Zespół ten liczy łącznie siedemdziesiąt jednostek. Są to sprawozdania z terenu, korespondencja pomiędzy urzędami, Policją Państwową, wojskiem i organami władzy w Warszawie. W materiałach ze starostw można spotkać powtarzalne okólniki i zarządzenia, ale trzynaście jednostek zawiera informacje wyłącznie o działalności komunistycznej. Nie zawsze są to dokumenty związane *stricte* z województwem pomorskim. Można tam bowiem znaleźć informacje o poszukiwanych w całej Polsce działaczach, dokumentach programowych partii komunistycznej, kolportowanych przez KPP odezwach i ulotkach czy planach działania międzynarodowego ruchu robotniczego. Wiele z dokumentów najprawdopodobniej zostało wprost wyłączonych z jednostek aktowych, w których wcześniej się znajdowały. Można to dostrzec analizując dawną paginację, porównując ją jednocześnie z materiałami z innych archiwów, gdzie brakuje wielu dokumentów.

Podobną charakterystykę mają akta w zespole Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Toruniu (Komendy XII Okręgu Policji Państwowej). W dziewięciu teczkach znajduje się przede wszystkim korespondencja

⁷ Z wyżej wymienionymi aktami powiązane są również materiały z zespołów: Komunistyczny Związek Młodzieży Polskiej (159/V-13 t. 48-50), Związek Proletariatu Miast i Wsi (162/II-2), Jedność Robotniczo-Chłopska (162/V-4 poz.1).

pomiędzy Komendą w Toruniu a podległymi jej komórkami policji politycznej w terenie. Wymieniane pomiędzy komendami pisma odnoszą się np. do osób poszukiwanych, co miało znaczenie w województwie pomorskim, które posiadało granice nie tylko z Republiką Weimarską, ale również Wolnym Miastem Gdańskiem. Było to szczególnie istotne z powodu międzynarodowego charakteru działalności KPP. Biuro Polityczne przez lata urzędowało poza granicami Polski. Dodatkowo partia posiadała swoje bazy w krajach europejskich. Jedną z nich znajdowała się w Gdańsku, który był jednocześnie punktem przelotowym do ZSRR i krajów zachodnich.

Wyżej wymienione zespoły stanowią podstawowe źródło informacji o ruchu komunistycznym w zasobie Archiwum Akt Nowych, ale nie są to jedyne materiały archiwalne dotyczące tego tematu. Dzięki działalności Zakładu Historii Partii przy KC PZPR udało się zebrać wiele relacji działaczy partyjnych. Obecnie stanowią one zespół nr 1581 zatytułowany „Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego”⁸. Nie ma tam bezpośrednio żadnej notacji odnoszącej się do województwa pomorskiego, ale dostępna jest np.teczka nr „R-65”, która zawiera relacje związane z funkcjonowaniem bazy KPP w Gdańsku. Co ciekawe, na okładce oraz w spisie roboczym jednostka ta ma oznaczenie „nie wydawać”⁹.

Bezpośrednio powiązany ze zbiorem relacji jest zespół nr 1582 – „Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego”. Jest to jeden z kilku zbiorów akt personalnych (prócz niego interesujące nas akta możemy znaleźć jeszcze w Centralnej Kartotece czy Biurze Spraw Kadrowych PZPR). Jak w każdym aktach osobowych możemy tu znaleźć bardzo różne dokumenty. Prócz standardowych życiorysów i ankiet, które składali żyjący działacze, w teczkach znajdujemy również wyniki prowadzonych kwerend na temat osób zmarłych. Takie informacje zachowały się np. w tezcze nr 15613, dotyczącej zmarłego w 1946 r. działacza KPP z Grudziądza – Maksymiliana Gołembiewskiego (Gołębiowskiego).

Szczegóły nielegalnej działalności działaczy KPP można odtworzyć również na podstawie materiałów sądowych i więziennych. Niestety, nie zachowały się akta wszystkich spraw karnych, prowadzonych przeciwko komunistom. Spośród tych, w których orzekał Wojskowy Sąd Okręgowy nr VIII w Grudziądzu, archiwiści KC PZPR wyselekcjonowali trzydzieści pięć spraw (sygn. 427/III/1-35). Co ciekawe, nie wszystkie z nich znalazły się we wspomnianym już informatorze z 1971 r. Brakuje tam m.in. sprawy Józefa Ajzyka, który został skazany na cztery lata więzienia za wstąpienie do jacejki komunistycznej w czasie przebywania w obozie jenieckim w trakcie wojny polsko-bolszewickiej¹⁰. Trudno w tej chwili określić, jakie były kryteria selekcji spraw do

⁸ Na skutek przesunięć w zasobie część relacji znajduje się obecnie w zespole akt różnej proweniencji.

⁹ Prócz tej kategorii w archiwum KC w zbiorze relacji znalazły się również prohibity. Takie oznaczenie miały np. relacje dotyczące funkcjonowania baz KPP w Kopenhadze i Pradze.

¹⁰ Por. sygn. 427/III/1.

opisania w informatorze. Tego typu skróty nie dotyczyły jednak tylko Grudziądza. Dokonano ich także w przypadku innych sądów wojskowych.

W zasobie Archiwum Akt Nowych znajduje się również prawie sześć i pół tysiąca teczek osobowych więźniów z okresu II RP. Tego typu materiały (oczywiście nie w całości) zachowały się dla zakładów karnych w: Cieszynie, Częstochowie, Fordonie, Gnieźnie, Kaliszu, Kielcach, Koronowie, Krasnymstawie, Lidzie, Lublinie, Lwowie, Mokotowie, Płocku, Radomiu, Rawiczu, Sandomierzu, Sanoku, Siedlcach, Sieradzu, Sosnowcu, Tarnowie, Wilnie, Wronkach i Zamościu. Obecnie jest to zespół nr 1508 – „Akta więzienne osób skazanych za działalność komunistyczną”.

Śladów aktywności komunistów w województwie pomorskim szukać możemy także w dokumentacji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych oraz Komendy Głównej Policji Państwowej w Warszawie. Są to przede wszystkim materiały zbiorcze, dotyczące działalności komunistów w całym kraju. Nie sposób jednak przecenić np. sporządzanych regularnie „Sprawozdań z ruchu komunistycznego i anarchistycznego”. Są to kilkudziesięciostronicowe opracowania obejmujące całość działalności partii komunistycznej i jej przybudówek. Zawierają one też informacje o aresztowaniach komunistów, podzielone na obszary, gdzie zostały dokonane.

Drugim archiwum, w którym można znaleźć informacje o komunistach w województwie pomorskim, jest Archiwum Państwowe w Bydgoszczy. Zgromadzone są w nim materiały administracji lokalnej, policji, wymiaru sprawiedliwości oraz akta z dawnego archiwum KC PZPR w Bydgoszczy. Najbogatsze są materiały zgromadzone w zespole Urząd Wojewódzki Pomorski (zespół nr 2), przede wszystkim w Wydziale Społeczno-Politycznym i Oddziale Bezpieczeństwa Publicznego (sygn. 4514-4861). Obejmuje on m.in. sprawozdania (tygodniowe, miesięczne, kwartalne) wojewody i poszczególnych starostów, gdzie omawiano zawsze sytuację wśród stronnictw politycznych, zarówno tych działających w sposób legalny, jak i tych pracujących nielegalnie. Jednym z elementów była informacja na temat działań komunistów. Sprawozdania noszą różne tytuły, jednak najważniejsze są te, które w tytule posiadają zapis: „Sprawozdania [...] z ruchu politycznego, społecznego i mniejszości narodowych oraz z ruchu wywrotowego, zawodowego i stanu bezpieczeństwa”. Są to materiały, które wysyłane były w wielu egzemplarzach, dlatego można je natknąć podczas przeglądania akt poszczególnych starostw, prokuratur, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych czy wojska¹¹. W aktach urzędu wojewódzkiego zachowały się ponadto raporty i sprawozdania przesyłane do wojewody przez policję, służby graniczne i wojsko. Zawierają one niekiedy dokładne dane

¹¹ Dla przykładu sprawozdanie za grudzień 1931 r. wydrukowane zostało w czterdziestu jeden egzemplarzach. Trafiło ono do Departamentu Politycznego MSW, wojewodów: warszawskiego, poznańskiego, śląskiego i łódzkiego, dowódców Okręgów Wojskowych nr I i VIII, Prokuratury Sądu Apelacyjnego w Toruniu, Prokuratur Sądów Okręgowych w Toruniu, Grudziądzu, Chojnicach i Starogardzie, Komisarza Generalnego RP w Wolnym Mieście Gdańsku, Komisarza Rządu w Gdyni, starostów powiatowych i grodzkich w województwie, Komendanta Wojewódzkiego Policji Państwowej w Toruniu, Urzędu Śledczego w Toruniu oraz archiwum. Zob. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski, 2/4580/1.

odnośnie osób pozostających w zainteresowaniu organów porządkowych, z uwzględnieniem rysopisów, życiorysów, a czasem też fotografii poszukiwanych. Inną, bardzo interesującą grupę akt, stanowią analizy prasy pomorskiej z okresu II RP, w których drobiazgowo gromadzono wszelkie informacje o aktywności organizacji wywrotowych.

Podstawowymi zespołami archiwalnymi, zawierającymi materiały Policji Państwowej z województwa pomorskiego, są dokumenty wytworzone przez komendy policji. Największym i obfitującym w ciekawe dokumenty jest zespół nr 157 – „Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Toruniu”. Oprócz niego interesujące dokumenty można znaleźć też w zbiorach dotyczących komend powiatowych w poszczególnych powiatach. Nie jest to jednak komplet dokumentacji dotyczącej województwa. Brakuje przede wszystkim wyłączonych materiałów, przeniesionych wcześniej do Zakładu Historii Partii. Zbiory archiwum w Bydgoszczy nie obejmują też całego byłego województwa pomorskiego. Znajdziemy tam materiały z: Tucholi (zespół nr 710), Świecia (nr 709), Chojnic (nr 707), Starogardu Gdańskiego (nr 3040), Kartuz (nr 3041), Gniewu i Tczewa (nr 2902), Kościerzyny (nr 2903), Działdowa (nr 2900), Wejherowa (nr 2901) oraz Gdyni (nr 2899). W dokumentach po Urzędzie Okręgowym odnaleźć można bardzo szczegółowe informacje o działalności komunistów (przede wszystkim jednostki o sygn. 146-155). Prócz dokładnych raportów i meldunków zachowały się odpisy wyroków sądowych i protokoły przesłuchań. W aktach odnaleźć też można sporo zdjęć zatrzymanych działaczy KPP.

Zdecydowanie mniej dokumentów, potrzebnych do badania dziejów ruchu komunistycznego, znaleźć można w zespołach poszczególnych prokuratur przy sądach okręgowych i Sądzie Apelacyjnym w Toruniu. Ten ostatni zespół (nr 58) zawiera jednak dane z lustracji więzień, co może być przydatne do weryfikacji licznych skarg i narzekań na warunki w więzieniach, jakie możemy znaleźć we wspomnieniach dawnych działaczy.

W bydgoskim archiwum znaleźć można także materiały zgromadzone w Referacie Historii Partii KW PZPR w Bydgoszczy. Jednak brak dobrze opracowanej ewidencji nie pozwala na pełne rozeznanie tego materiału. Liczy on kilkaset pozycji, które dotyczą także okresu działalności KPP. Porównując wykazy sporządzane w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. ze stanem obecnym, widać, że spora część relacji została włączona do materiałów w Zakładzie Historii Partii, które, jak już wspomniano, obecnie znajdują się w Archiwum Akt Nowych.

Problem z przemieszczaniem dokumentacji nie był jedynie pochodną działania KC PZPR. Dużą rolę odegrała też reforma administracyjna Polski z 1975 r. Ówczesne województwo bydgoskie zostało podzielone na trzy części. Powstały wtedy odrębne województwa: toruńskie i włocławskie. Miało to wpływ na przeniesienie części materiałów do Archiwum Państwowego w Toruniu i jego oddziału we Włocławku. W Archiwum Państwowym w Toruniu znajdują się obecnie dokumenty policyjne z komend powiatowych w Toruniu (zespół nr 1343), Brodnicy (nr 1340), Chełmnie (nr 1341), Wąbrzeźnie (nr 1342), Komendy Policji Państwowej na miasto Toruń

(nr 1344) i Komendy Powiatu i Miasta w Grudziądzu (nr 1560). Stan zachowania materiałów w tych zespołach jest różny, ale trzeba przyznać, można w nich znaleźć sporo ciekawych informacji odnośnie aktywności działaczy komunistycznych. Dotyczy to przede wszystkim Torunia i Grudziądza, gdzie ta działalność była najmocniejsza. W zespole komendy miejskiej w Toruniu blisko połowę akt stanowią dokumenty inwigilacyjne. W większości dotyczą one legalnie działających ugrupowań politycznych oraz mniejszości (przede wszystkim Niemców), ale pojawiają się też dokumenty informujące o działalności komunistycznej. Bardzo rzadko są to jednak osobne jednostki aktowe, jak na przykład teczka o sygn. 121, która zawiera materiały z dochodzenia przeciwko Jadwidze Kretkowskiej, aresztowanej w Toruniu pod zarzutem działalności antypaństwowej.

W archiwum w Toruniu (a dokładnie w Oddziale II Archiwum Państwowego w Toruniu) zgromadzone są także dokumenty administracyjne ze starostw w Brodnicy (zespół nr 805), Chełmnie (nr 78), Toruniu (nr 83), Grudziądzu (nr 1380) i Wąbrzeźnie (nr 88). We wszystkich znajdują się sprawozdania ze stanu bezpieczeństwa, ale są to materiały powtarzalne, które można odnaleźć też w aktach jednostek nadrzędnych. Ponadto w każdym ze starostw zachowały się odpisy meldunków policyjnych z danego terenu.

Interesującym materiałem źródłowym są akta Sądu Okręgowego w Grudziądzu (zespół nr 1387). Co prawda nie ma w nich żadnych głośnych spraw karnych przeciwko komunistom z terenu Grudziądza, ale zachowały się akta spraw dotyczących np. stawiania oporu przy egzekucjach komorniczych, gdzie pojawiają się sugestie o inspiracji działań przez ugrupowania nielegalne. Krytyczne informacje na temat funkcjonowania obozu w Berezie Kartuskiej odnaleźć można w aktach sprawy redaktorów „Gazety Grudziądzkiej” Wiktora i Witolda Kulerskich, Ignacego Gołasia i innych, którzy stanęli przed sądem za krytykowanie polityki władz II RP. Jest to uzupełnienie wspomnianego już zbioru z AAN.

Informacje na temat działalności miejscowych komunistów są również w aktach byłego KW PZPR w Toruniu (zespół nr 1726). Komórka gromadząca tam tego typu materiały nosiła nazwę Referat ds. Zasłużonych Działaczy Ruchu Robotniczego. Znajdują się tam akta działaczy partyjnych, przede wszystkim z okresu powojennego, jednak przy okazji prac nad „Słownikiem działaczy ruchu robotniczego województwa toruńskiego” przeprowadzono kwerendy, których wyniki można odnaleźć w kilku teczkach (sygn. 1107, 2961, 2962, 2789, 4159).

Jak już wspomniano, powiat działdowski do 1938 r. znajdował się w województwie pomorskim. Dlatego też większość informacji na jego temat można odnaleźć w archiwum w Bydgoszczy. Brak tam jednak kompletu dokumentacji, bowiem trzynaście teczek sprawozdań starosty powiatowego znajduje się w Oddziale Archiwum Miasta Stołecznego Warszawy w Mławie (zespół nr 1070). Nie ma tam zbyt wielu informacji o działalności komunistów ograniczającej się przede wszystkim do pierwszego okresu istnienia powiatu, kiedy

Działdowo zostało zajęte przez Armię Czerwoną¹². W późniejszym okresie przejawy działalności komunistycznej odnotowywano głównie w związkach zawodowych i wśród kolejarzy z węzła w Iłowie, gdzie znajdował się m.in. punkt przerzutowy dla kolportowanych po kraju wydawnictw komunistów. Dokumenty o tej aktywności odnaleźć można w archiwum w Bydgoszczy (Komenda Powiatowa Policji w Działdowie).

Kolejnym z archiwów państwowych, przechowujących dokumentację dotyczącą województwa pomorskiego, jest Archiwum Państwowe w Gdańsku. W jego zasobie zgromadzone są zasadniczo akta trzech powiatów. Materiały policyjne stanowią akta z komend powiatowych Policji Państwowej w Kartuzach (zespół nr 44), Kościerzynie (nr 45) i Starogardzie (nr 47). Akta administracyjne znajdują się w zespołach starostw powiatowych w Kartuzach (nr 1630), Kościerzynie (nr 1631), Starogardzie (nr 1632) Gniewie (nr 28) i Tczewie (nr 26). Podobne materiały znajdują się również w zespole – Komisarz Generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Gdańsku (nr 259). Są tam trzy teczki dotyczące komunistów gdańskich (sygn. 600-602), gdzie częściowo pokazane są ich powiązania z KPP. Wiele informacji znajduje się ponadto w raportach komisarza, który informowany był przez służby II RP o działalności komunistów w kraju i często przekazywał te dane w swoich sprawozdaniach.

Ostatnią, istotną grupą materiałów w gdańskim archiwum są akta po KW PZPR w Gdańsku (zespół nr 2384). Są to dokumenty zgromadzone przez Referat Historii Partii gdańskiego KW oraz akta przejęte z innych komórek. Znajduje się tu m.in. osiem teczek (sygn. 2260–2267) materiałów sądu i prokuratury ze spraw prowadzonych przed Sądem Okręgowym w Gdyni. Pierwotnie znajdowały się one we wspomnianym już zbiorze sądów okręgowych w Zakładzie Historii Partii przy KC. Jest to ciekawy zbiór, gdyż pozwala on zarówno na poznanie specyfiki działalności komunistów w Gdyni, w której niezwykle istotną rolę odgrywali robotnicy portowi, jak również wskazać powiązania z Wolnym Miastem Gdańskim. Ważnym źródłem są także relacje i wspomnienia, siłą rzeczy koncentrujące się na terenie Gdyni, która w tamtym okresie była jedynym pryzmą wpływów komunistycznych w regionie. Szczególnie istotne w tym kontekście są jednostki o sygn. 2268, 2270 i 2271. W zbiorze partyjnym znajduje się także zbiór fotokopii odezw, ulotek, broszur i innych wydawnictw KPP oraz Komunistycznej Partii Niemiec. Zachowało się ponadto kilka teczek z prasą z okresu dwudziestolecia międzywojennego oraz prace naukowe na temat działalności ruchu robotniczego na terenie Pomorza w II RP. Wiele interesujących dokumentów zawiera równieżteczka z fotokopiami materiałów policji i administracji na temat ruchu komunistycznego w Gdyni i na Pomorzu (sygn. 2289).

Ciekawe informacje znaleźć można również w teczkach osobowych działaczy powojennej partii komunistycznej (ich zbiór liczy w Gdańsku kilka tysięcy jednostek). Przykładem mogą być akta Antoniego Bigusa, który pełnił m.in. funkcję sekretarza powiatowego PPR w Wejherowie. Przed wojną był on

¹² Akta miasta Działdowa z tego okresu znajdują się natomiast w Archiwum Państwowym w Olsztynie (zespół 251).

jednak członkiem KPP, działającym na terenie gdyńskiego portu. Dzięki temu w życiorysach i opiniach zachowało się sporo danych o działalności komunistów w tym rejonie.

Materiały do dziejów KPP na Pomorzu znajdują się również w gdyńskim oddziale Archiwum Państwowego w Gdańsku. Zostały tam przeniesione materiały dotyczące Gdyni oraz północnych terenów Kaszub. Z tego względu właśnie tu znajduje się zespół Komisariatu Rządu w Gdyni (nr 682). Liczy łącznie blisko dwa i pół tysiąca jednostek aktowych, z których najciekawsze są sprawozdania komisarza z ruchu społeczno-politycznego i stanu bezpieczeństwa (sygn. 2298–2301)¹³. Znajdziemy tam informacje o strajkach, próbach organizacji komunistycznych komórek, procesach i aresztowaniach. Podobnego rodzaju materiał można też znaleźć w sprawozdaniach starosty pomorskiego w Wejherowie (zespół nr 212). Szczególnie istotne są one dla poznania okresu przed burzliwym rozwojem Gdyni i powstaniem władz miejskich. W archiwum w Gdyni znajdują się obecnie także materiały Policji Państwowej z Pucka (zespół nr 789) i Wejherowa (nr 790). Jednak jedynie fragmentarycznie traktują one o kwestiach ruchu komunistycznego. Natomiast zdecydowanie bardziej wartościowe są materiały z Prokuratury Sądu Okręgowego w Gdyni (zespół nr 1). Nie zachowało się w nich zbyt wiele spraw politycznych, jednak kilka dotyczy bezpośredniej działalności w KPP (sygn. 399, 403, 406, 407, 408, 413, 414). Są to dochodzenia prowadzone w sprawach posiadania i kolportowania nielegalnych wydawnictw, rozrzucania ulotek czy utrzymywania łączności pomiędzy różnymi komórkami partii komunistycznej i Związkiem Sowieckim.

Bardzo bogate materiały źródłowe odnośnie przedwojennego ruchu komunistycznego znajdują się także w Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego. Przede wszystkim dotyczy to akt Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu (zespół nr I.371.8) i Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII (zespół nr I.371.8/A). W aktach DOK nr VIII możemy odnaleźć sporo meldunków sytuacyjnych (dla lat 1920–1921) oraz sprawozdań o sytuacji w podległym regionie. Znacznie więcej materiałów odnośnie działalności ruchu komunistycznego zachowało się w aktach po SRI DOK nr VIII. W liczącym 678 jednostek aktowych zespole, ponad sto pięćdziesiąt dotyczy bezpośrednio działalności komunistycznej. Wśród nich możemy znaleźć raporty, analizy, informacje o poszukiwanych komunistach, protokoły przesłuchań, rozpracowania prowadzone wobec poborowych i komunizujących żołnierzy, akta spraw karnych oraz opracowania wewnętrzne na temat działalności antypaństwowej. Na podstawie tego materiału nie tylko można ustalić wiele szczegółów dotyczących funkcjonowania komunistycznych komórek, ale także odtworzyć sporo detali odnośnie prowadzonych spraw. W aktach SRI DOK nr VIII zachowały się bowiem dość dokładne statystyki postępowań prowadzonych przeciwko komunistom. Materiały te obejmują swoim zasięgiem nie tylko województwo pomorskie, ale często zawierają też analizy z innych regionów Polski.

¹³ Są one częściowo wydane drukiem. Por. J. Drozd, K. Chalimoniuk, 2017; idem, 2018.

Sytuację na polskim Wybrzeżu odtworzyć można na podstawie materiałów zachowanych w Samodzielnym Referacie Informacyjnym Dowództwa Floty. Jest to niewielki zespół (nr I.371.11/A). Działalności komunistycznej dotyczą zasadniczo tylko trzy jednostki (sygn. 2, 7 i 10). Pozwalają one jednak na wskazanie osób, którymi interesowały się służby wojskowe, podejrzanych żołnierzy czy prób agitacji w wojsku. W szerszym kontekście tego typu zagadnienia obrazują materiały z Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) Wojska Polskiego (zespół I.303.4). Wśród licznych raportów wywiadowczych zachowały się też teczki z informacjami na temat działalności komunistycznej w poszczególnych Okręgach Korpusów. W przypadku województwa pomorskiego szczególnie istotna jest jednostka nr 2597, gdzie zbiorczo zawarto dane o aktywności komunistów na terenie DOK nr VIII. Pomorze ujęte jest również w zbiorczych „Sprawozdaniach dotyczących ruchu komunistycznego w Polsce”, które częściowo pokrywają się z materiałami przygotowywanymi w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych.

Wyżej wymienione dokumenty służb specjalnych II RP nie były wykorzystywane do badania dziejów KPP w okresie Polski Ludowej. Ani słowem nie wspomina o nich przywoływany już informator z 1971 r., nie ma też po nich śladu w publikacjach z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych¹⁴. Nie jest to jednak jedyna kategoria źródeł, które nie były eksponowane. Tak samo było do niedawna z materiałami wytworzonymi przez powojenny aparat bezpieczeństwa. Obecnie znajdują się one w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej i są dostępne dla badaczy. Trzeba przyznać, że jest to bardzo ciekawe źródło. Dokumenty pokazują bowiem problem od drugiej strony. Przedwojenne materiały policyjne (których *notabene* sporo można znaleźć w teczkach po Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego) przedstawiały działalność komunistów z perspektywy władz i policji, bardzo często na bazie raportów konfidencyjnych. Powojenna „bezpieka” starała się natomiast zidentyfikować osoby, które rozpracowywały KPP. Szczególnie mocno zaangażowany był w to Departament X MBP¹⁵. Wytworzone przez jego funkcjonariuszy materiały dostępne są obecnie w archiwum IPN w Warszawie w zespołach IPN BU 0298 i IPN BU 1572. Zachowały się np. sporządzone na początku lat pięćdziesiątych wykazy pracowników policji politycznej, którzy pełnili służbę w różnych jednostkach na terenie kraju (IPN BU 0298/594 t. 1–4). Można też odnaleźć podobne zestawienia osób pracujących w referatach bezpieczeństwa wydziałów społeczno-politycznych (IPN BU 0298/644 t. 1–2). Wszyscy w nich wymienieni byli weryfikowani przez UB. Poprzez agenturę i inne dostępne metody starano się sprawdzić ich przeszłość i kontakty. Dzięki temu w materiałach z tych opracowań pojawia się cała gama szczegółów, włącznie z personaliami agentury, jaką wykorzystywano do zwalczania działaczy komunistycznych. Podobnego charakteru informacje można napotkać także w sprawach operacyjnych prowadzonych przeciw konkretnym osobom lub nawet całym środowiskom.

¹⁴ Zaczęto je wykorzystywać *de facto* dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XX w.

¹⁵ Szerzej na temat działalności Departamentu X zob. np. K. Rokicki, 2007; R. Spałek, 2014; A. Paczkowski, 2009.

Jednym z podstawowych zadań Departamentu X MBP było poszukiwanie osób rozpracowujących przedwojenny ruch komunistyczny. Nie może więc dziwić, że w dokumentacji wytworzonej przez te komórki na terenie kraju znajduje się sporo nazwisk pracowników służb państwowych II RP i ich agentury¹⁶. Czasem jednak interesujące nas informacje można znaleźć w mniej oczywistych miejscach. Przykładem może być sprawa funkcjonariuszki gdańskiego aparatu bezpieczeństwa, która związała się z przedwojennym policjantem. Zgodnie z obowiązującymi procedurami, jej partnera poddano sprawdzeniu przez UB. Okazało się, że był on pracownikiem Urzędu Śledczego w Warszawie, stąd rozpoczęto dokładne weryfikowanie jego przeszłości. W materiałach sprawy można znaleźć informacje o innych śledczych, ich agenturze i metodach działań. Jednak wszystkie te materiały nie stanowią jednej odrębnej sprawy, a znajdują się w aktach osobowych funkcjonariuszki¹⁷.

Zaprezentowany czytelnikowi artykuł zawiera przegląd archiwów, w których można poszukiwać źródeł do dziejów KPP na Pomorzu. Warto przy tym zaznaczyć, że nie jest to kompletny katalog zespołów archiwalnych, a raczej wskazanie miejsc, jakich w starszych opracowaniach w ogóle nie brano pod uwagę. Co ważne – uwzględnia też przemieszczenia pomiędzy archiwami. Rozwój technologiczny pozwala nam już obecnie na dostęp do inwentarzy archiwalnych w formie elektronicznej. Dzięki temu, posiadając wiedzę o lokalizacji akt, zdecydowanie łatwiej możemy namierzyć interesujące nas jednostki.

Bibliografia

Źródła drukowane

Drozd J., Chalimoniuk K., 2017, *Raporty sytuacyjne Komisarza Rządu w Gdyni. Życie polityczne, społeczne i mniejszości narodowych w Gdyni. Ruch wywrotowy i stan bezpieczeństwa publicznego: styczeń 1932 – grudzień 1934*, Gdynia.

Drozd J., Chalimoniuk K., 2018, *Raporty sytuacyjne Komisarza Rządu w Gdyni: życie polityczne, społeczne i mniejszości narodowych w Gdyni. Ruch wywrotowy i stan bezpieczeństwa publicznego: styczeń 1935 – grudzień 1936*, Gdynia.

Opracowania

Kowalczyk E., (red.), 2014, *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, Warszawa.

Naszkwski M., (red.), 1970, *Komunistyczna Partia Polski. Informator o materiałach archiwalnych z lata 1918–1939, przechowywanych w archiwach polskich*, Warszawa.

Paczkowski A., 2009, *Trzy twarze Józefa światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce*, Warszawa.

¹⁶ Szczególnie cenne są materiały dotyczące likwidacji Wydziałów X MBP. W większości przypadków zachowały się bowiem spisy spraw, których akta potem wybrakowano. Dzięki temu wiemy, kim interesowali się funkcjonariusze UB. Zob. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, 0298/580/1–18.

¹⁷ Por. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, 214/244/1–2.

- Rokicki K., (red.), 2007, *Departament X MBP. Wzorce – struktury – działanie*, Warszawa.
- Spalek R., 2014, *Komuniści przeciw komunistom. Poszukiwanie wroga wewnętrznego w kierownictwie partii komunistycznej w Polsce w latach 1948–1956*, Warszawa.
- Szczepański S., 2015, *Komunistyczna Partia Robotnicza Polski/Komunistyczna Partia Polski w województwie pomorskim (1920–1938). Struktury – działalność – ludzie*, [w:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność*, red. M. Bukała, M. Krzysztofiński, Rzeszów, s. 29–56.
- Wojciechowski M., 2015, *Od rewolucji listopadowej do wprowadzenia administracji polskiej (1918–1920)*, [w:] *Historia Pomorza. T. V (1918–1939) województwo pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk, cz. 1: ustrój, społeczeństwo, gospodarka*, red. Sz. Wierchosławski, P. Olstowski, Toruń, s. 48–69.